

DZIAŁALNOŚĆ GOSPODARCZA ZIEMIEN I LEŚNIKÓW POLSKICH W WIELKIM KSIĘSTWIE POZNAŃSKIM W XIX WIEKU

Grażyna Ławniczak

Poznań

POCZĄTKI NOWOCZESNEGO LEŚNICTWA W WIELKIM KSIĘSTWIE POZNAŃSKIM

W „Przeglądzie Leśniczym”, czasopiśmie wydawanym w latach 1876–1877 w Kórniku i Poznaniu, redagowanym przez leśnika Józefa Rivoliego, kolejne numery otwiera artykuł: *Czego naszemu leśnictwu potrzeba?* Czasopismo kierowane było do kolegów leśników. W założeniu „miało obrazować stan i potrzeby lasów” i w tym celu zbierać relacje nadsyłane do redakcji. Trzeba zauważyć, że tematyka czasopisma odnosiła się do lasów prywatnych, zasadniczo „inne też były zasady i pobudki leśnictwa prywatnego niż rządowego”, zauważa autor w słowie od redakcji. „Urządzenie lasu i plan gospodarczy powierzenie ich kierunku ludziom fachowym, to najpilniejsze potrzeby naszego leśnictwa prywatnego¹”.

1 „Przegląd Leśniczy”, 1876, t. 1, nr 5, s. 164. Józef Rivoli (1838–1926), leśnik, prof. Uniwersytetu Poznańskiego (1919) Wydziału Rolniczo-Leśnego. W Głuszynie k. Poznania posiadał gospodarstwo rolnicze. Wydawał własne czasopismo miesięcznik „Przegląd Leśniczy” 1876–1877. J. RIVOLI, 1877, *Leśnictwo prywatne w W. Ks. Poznańskim dziś a przed dwudziestu laty*, „Przegląd Leśniczy”, t. 2, nr 2, s. 33–39.

Józef Rivoli w redagowanym piśmie podaje literaturę z dziedziny leśnictwa, głównie niemiecką, zwraca również uwagę na nowe książki polskie. Wyróżnia opracowania Henryka Strzeleckiego: *Użytkowanie lasów*, *Las w stanie natury*, *Gospodarstwo lasowe* (1874) oraz *Przewodnik dla leśniczych* (1876), które jego zdaniem „najlepiej obrazują dzisiejszy stan naukowy”. Książki te należały do podręczników lwowskiej Krajowej Szkoły Gospodarstwa Lasowego².

Z początkiem nowoczesnego leśnictwa wiąże się kilka polskich książek odnoszących się do lasów prywatnych, adresowanych do ich właścicieli (aneks). Niewątpliwie literatura polska z dziedziny leśnictwa XIX wieku, podobnie jak czasopiśmiennictwo, łączyła leśników zdobywających fachową wiedzę. Studiowali oni w Królewskiej Saskiej Akademii Leśnej w Tharandt (Leśny Ogród Botaniczny w Tharandt, w okolicy Drezna) – wśród pierwszych Polaków: Hipolit Trąpczyński w latach 1841–1842 i Józef Rivoli 1861–1862. Obaj po odbytej nauce zostali zatrudnieni w Lasach Kórnickich. Najważniejsze zadania leśników polskich omawiane były na Wydziale Leśnym zawiązanym w 1866 roku w Centralnym Towarzystwie Gospodarczym na Wielkie Księstwo Poznańskie. Działalność ta jest opisana w artykułach w czasopiśmie „Ziemianin”³. Leśnicy poznańscy poprzez publicystykę upowszechniali leśnictwo.

W ocenie Józefa Rivoliego jednym z elementów zmian prywatnego leśnictwa na lepsze było zakładanie szkółek przy majątkach ziemiańskich. „Szkółki leśne będą i tutaj potrzebne, lecz służyć mają głównie do dostarczania sadzonek

2 Henryk Strzelecki (1819–1901), twórca i założyciel Krajowej Szkoły Gospodarstwa Lasowego we Lwowie (1874) oraz Galicyjskiego Towarzystwa Leśnego (1882). Wymienione w artykule książki ukazały się w serii: „Wykłady na Kursie Leśniczym”. Następne podręczniki tej szkoły, źródło wiedzy pokoleń leśników, napisał Aleksander Nowicki (1839–1921).

3 „Ziemianin” – pismo założone przez ziemian w 1850 roku. Od 1866 roku prowadzone przez Centralne Towarzystwo Gospodarcze CTG w Poznaniu. Ukazało się w nim wiele tematycznych artykułów z dziedziny nowoczesnego leśnictwa pisanych przez leśników poznańskich. W uzupełnieniu niecytowane w artykule tytuły – z roku 1867: *O potrzebie pielęgnowania lasów*, 1868: *O zakładaniu rębów i sposobach zagajania w lasach sosnowych mieszanych*, *O wpływie lasów na temperaturę miejscową*, 1871: *Znaczenie lasu pod względem etycznym, gospodarczym i fizykalnym*, 1872: *Niszczenie lasów i grożący nam coraz bardziej niedostatek drewna*, 1873: *O stosunku, w jakim powinna być administracja leśna do głównego zarządu dóbr*, *O mieszanych drzewostanach*, *O przyszłokółkowej jednorocznej sośninie*, 1874: *Zakładanie i pielęgnowanie zagajeń celem produkcji kory dębowej*, *O wierzbie koszykarskiej*, 1875: *Amerykański dąb błotny*, *Drzew uprawy praktyczne zasady*, *Dębów wysokopiennych w lasach prywatnych uprawa*, *Fizykalny wpływ lasów na atmosferę*, *Gospodarstwo leśne niskopiennie kilka słów o nim*, 1876: *Doświadczenia i spostrzeżenia najnowsze na polu uprawy leśnej*, *Kalendarzyk leśniczy na miesiące styczeń–październik*, *Korespondencja leśnicza*, *Leśna szkołka*.

w celu uzupełnienia naturalnych zagajeń⁴. Szkółki były też miejscem kształcenia urzędników leśnych⁵.

Józef Rivoli zaprojektował i założył szkołkę w Gołuchowie dla Jana Działyńskiego. Szkołka składała się z drzewek iglastych sprowadzonych z Francji w 1874 roku, przeznaczonych do nasadzeń w parku gołuchowskim i urządzona została przy alei lipowej posadzonej przez J. Działyńskiego w 1857 roku. Sprowadzono gatunki, które zamierzano aklimatyzować w Polsce⁶, przywożąc je jednocześnie do ogrodu w Kórniku. Jan Działyński polecił, by: „wszystkie nasiona drzew i krzewów zbierał ogrodnik, żeby wysiewał je w szkołkach, również by leśniczy do szkółek leśnych używał nasion dojrzewających w ogrodzie kórnickim”⁷. Oznaczenia drzewek w szkołce sporządził Adam Kubaszewski, ogrodnik zatrudniony 1 października 1876 roku w Gołuchowie, zaraz po objęciu posady⁸.

INSTRUKCJE GOSPODARCZE MAJĄTKÓW ZIEMIAŃSKICH W XIX WIEKU, OPRACOWANIA ZADAŃ I OBOWIĄZKÓW SŁUŻBY LEŚNEJ

Instrukcje gospodarcze z XIX wieku odnoszące się do zadań i obowiązków służby leśnej, opracowywane zwykle przez właścicieli majątków przy zatrudnianiu leśniczych lub zarządców lasów, przedstawiają źródła do historii gospodarstwa leśnego. Tradycje utrzymania lasu – „zachowanie lasu w naturalnym stanie i nie eksploatowanie nadmierne...” – przekazują staropolskie poradniki gospodarskie.

4 J. RIVOLI, 1876, *Czego naszemu leśnictwu potrzeba?*, „Przegląd Leśniczy”, t. 1, nr 7, s. 225; A. BAKOŃSKI, 1870, *O zakładaniu szkółek leśnych*, „Ziemianin”, nr 7–8, s. 60, 68.

5 J. RIVOLI, 1870, *Sprawozdanie z posiedzenia „Wydziału Leśnego” Połączonych Powiatów Południowych i ekskursji leśnej 18–19 sierpnia odbytej w lasy wrzesińskie i czerniejewskie*, „Ziemianin”, nr 35, s. 314–315. Zwrócono uwagę na szkoły sosnowe m.in.: sosny austriackiej, sosny morskiej i zwyczajnej, modrzewia i świerku. Wygłoszono referaty z doświadczeń podjętych nad siewem i sadzeniem sosny. J. RIVOLI, 1876, *O drzewach zagranicznych zasługujących na uwagę w leśnictwie*, „Przegląd Leśniczy”, t. 1, s. 294, 364, 391.

6 A. MĘŻYŃSKI, 1987, *Jan Działyński (1829–1880)*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, s. 287, 290. Jan Działyński opierał się na książkach Élie Abel Carrière (1818–1896): *Traité général des conifères...* (1855), *Guide pratique du jardinier multiplicateur...* (1862), wydanych w Paryżu, prowadził korespondencje.

7 Notatki Jana Działyńskiego, rękopis 4535/2, Biblioteka Kórnicka.

8 A. KUBASZEWSKI, *Historia Gołuchowa napisana do roku 1878*, rkps, Biblioteka Ośrodka Kultury Leśnej w Gołuchowie, s. 51–52, 69, zawiera sporządzony inwentarz. Wymienia miejsca przesyłek drzew m.in. ze szkółek: André Leroy (1801–1875) w Angers, Haage-Schmidt w Erfurcie, zakłady te przeszły do historii szkółkarstwa europejskiego (źródło: Internet). Także ze znanych wówczas szkółek Thiebeau et Keteler w Sceaux koło Paryża.

W majątkach ziemiańskich sporządzano plany pracy i prowadzono uporządkowaną gospodarkę leśną, czego przykładem mogą być Lasy Czarniejewskie własności Rajmunda Skórzewskiego⁹. Założenia w tym zakresie przedstawia zamieszczony w artykule dokument z pierwszej połowy XIX wieku z archiwum majątku Czarniejewo¹⁰ (ryc. 1). Wskazane zostały w kolejnych miesiącach następujące prace: wyrąb lasu, wycinka i sprowadzanie drzewa, dać pilną baczność; zbieranie nasienia, szyszki zbierać, wyłuskiwać, suszyć; do zasiewu miejsca uprzątnąć, przygotowywać pod drzewa iglaste i liściaste, wypustki młodych zasiewów przydeptać, wodę odprowadzić; siew i flancowanie drzew, korę dębową obłupywać, jagody zbierać; uważać na pożary; płoty obcinać, sążnie robić; pilnować świń wpuszczanych na tucz. Instrukcje gospodarcze majątków ziemiańskich Wielkiego Księstwa Poznańskiego znane są z pierwszej połowy XIX wieku i zostały częściowo opublikowane¹¹.

Urządzenia lasów były planowo prowadzone w dobrach Działyńskich. Znany jest opis administracji lasów z 1826 roku oraz plan gospodarstwa leśnego z 1843 roku z Konarzewa, majątności w kluczu kórnickim. Zapisano, że „nadleśniczy wypracuje plan kultury i użytku lasów podług wskazówki, jaka mu udzieloną będzie”. Instrukcja ta należała do Justyny z Dzieduszyckich Działyńskiej, była ona wówczas właścicielką majątku¹².

Do obowiązków leśników zatrudnianych przez ziemian należało prowadzenie gospodarki leśnej, łowieckiej i łąkarskiej na gruntach wchodzących w skład rewirów leśnych¹³. Zalecano stosowanie środków dla ochrony lasów, szacowania, pielęgnowanie uprawy naturalnej i sztucznej, ustalenia wydm piaszczystych itp.

9 *Gospodarstwo leśne w Czarniejewie W. Ks. Pozn. pow. gnieźnieński, własn. hr. Zygmunta Skórzewskiego*, 1874, [w:] *Encyklopedia rolnictwa i wiadomości związek z niem mających*, t. 2, s. 1013. Rajmund Skórzewski (1791–1859) był pierwszym właścicielem Czarniejewa z rodu Skórzewskich od 1825 roku, jest to rok zawarcia małżeństwa z Marianną, córką gen. Józefa Lipskiego.

10 *Kalendarz: Co do Leśnictwa i Co do Myślistwa*, Majątek Czarniejewo – Skórzewscy, sygn. 1126, Archiwum Państwowe w Poznaniu.

11 B. BARANOWSKI, J. BARTYŚ, T. SOBCHAK, 1963, *Instrukcje gospodarcze dla dóbr magnackich i szlacheckich z XVII–XIX wieku*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, Wrocław, Warszawa i in., t. 2, s. 3–249; J. BIELECKA, 1959, *Instrukcje gospodarcze dla majątków wielkopolskich w pierwszej połowie XIX wieku*, „PTPN. Wydawnictwa Źródłowe Komisji Historycznej”, t. 14, s. 77–95; K. ŚLUSAREK, 2016, *Obowiązki służby leśnej na ziemiach zaboru austriackiego w świetle instrukcji dla „oficjalistów lasowych” z przełomu XVIII i XIX wieku*, „Studia i Materiały Ośrodka Kultury Leśnej”, t. 15, s. 269–286.

12 Justyna z Dzieduszyckich Działyńska (1764–1844), żona Ksawerego Działyńskiego (1757–1819), odziedziczyła majątek Konarzewo po mężu.

13 A. SKIBIŃSKI, 2014, *Lasy Doliny Obrzańkiej*, Wyd. Ośrodek Kultury Leśnej, Gołuchów, s. 80.

oraz należyte urządzenie, projektowanie, użytkowanie, spieniężanie drzewa, zaprowadzenie administracji leśnej¹⁴.

Jednakże w Wielkim Księstwie Poznańskim zasadniczo sposób gospodarowania zakładał podniesienie produkcji rolniczej, przeważały tereny pod uprawy¹⁵. Rozwój gospodarstwa leśnego w większości majątków miał miejsce w relacji do postępu gospodarstwa rolnego, urządzano mniejsze obszary leśne¹⁶. W większych kompleksach leśnych zaprowadzano efektywną gospodarkę leśną według nowych zasad. Znane wówczas lasy prywatne: Krotoszyńskie, Grodziskie, Włodzim-Mikuszewskie, Rydzynskie, Ks. Radziwiłłów, Kórnickie, Rakoniewickie, Lubostrońskie, Chociszewskie, Czerniejewskie, Miłosławskie i Wrzesińskie, uznane zostały za wyróżniające się.

ROZWÓJ GOSPODARSTW CELEM TOWARZYSTW ROLNICZYCH W WIELKIM KSIĘSTWIE POZNAŃSKIM, ULEPSZANIE AGROKULTURY I LEŚNICTWA

Rozwój leśnictwa w XIX wieku w Wielkim Księstwie Poznańskim łączy się z działalnością towarzystw rolniczych. Obywatele i właściciele połączyli siły, zajmowali się w odpowiednich wydziałach towarzystw podniesieniem rolnictwa, przemysłu i oświaty oraz wsparciem młodzieży chcącej podjąć naukę. W ten sposób działali trwale i skutecznie dla dobra publicznego¹⁷. Celem statutowym towarzystw rolniczych było ulepszanie gospodarstwa wiejskiego we wszystkich jego gałęziach poprzez upowszechnianie wiedzy i praktyki. Ziemianie znani z wzorowej gospodarności przekazywali własne nabywane doświadczenia i wiadomości o postępie rolnictwa i leśnictwa europejskiego. Z działalnością towarzystw łączy się przygotowywanie wystaw przemysłowo-rolniczych. W statucie dla Towarzystwa Agronomicznego Powiatu Pleszewskiego, ustanowionym w Pleszewie 28 maja 1857 roku, zapisano: „Celem Towarzystwa jest ulepszenie agrokultury i leśnictwa, nadto ogrodnictwa, wychowu bydła, wszelkich z temż połączonych

14 [aut. Janas], 1867, *O potrzebie zaprowadzenia racjonalnego gospodarstwa w lasach*, „Ziemianin”, nr 26, s. 211–212.

15 H. BŁASZYK, 1974, *Rozwój leśnictwa Wielkopolski*, „Kronika Wielkopolski”, nr 3(4), s. 58–63. Karczunek lasów pod gospodarstwa chłopskie trwał do lat 30. XIX wieku. Wcześniej wzmożone osadnictwo rolnicze od XV do XVIII wieku, od XVII–XVIII okres kolonizacji olęderskiej.

16 J. ŁUKOMSKI, 1869, *O urządzaniu gospodarstwa leśnego szczególnie dla mniejszych obszarów*, „Ziemianin”, nr 21, s. 173.

17 Projekt Statutu Tow. Przyjaciół Rolnictwa, Przemysłu i Oświaty W.Ks.Pozn. 1825 r., uwagi i popr. T. Działyńskiego, W. Kassjusza, A.F. Kraszewskiego, Biblioteka Kórnicka, rkps. 1701.

procederów, a mianowicie wszelkich melioracji w praktycznym prowadzeniu tychże, tak wielkich jako też, szczególnie u małych posiadzieli ziemskich”¹⁸.

W tym względzie Dezydery Chłapowski (1788–1879), który przewodniczył Towarzystwu Rolniczemu w Gostyniu od 1855 roku, działającemu w obrębie powiatów: kościańskiego, krobkiego, krotoszyńskiego, śremskiego i wschowskiego, przekazywał wiedzę i praktykę rolniczą, również leśniczą¹⁹. Od roku 1820 zakładał w swoim majątku w Turwi zadrzewienia śródpolne, by podnieść warunki klimatyczne pól uprawnych, działanie to należało do nowoczesnych metod gospodarowania²⁰. Dezydery Chłapowski „starał się rozkrzewiać umiejętności leśne, zapewnając dorodnymi drzewami przestrzenie wycięte lub niezarosłe”²¹.

Działalność Dezyderygo Chłapowskiego na polu propagowania wiedzy rolniczej i leśnej odbywała się również poprzez jego inicjatywy w Towarzystwie Melioracji Nadobrzańskich, powołanym przez ziemian w 1842 roku, w którym został dyrektorem w 1850 roku. Towarzystwo w założeniu kontynuowało rozpoczęte prace niemieckie i zabezpieczało przekazane polskie kapitały. Dezydery Chłapowski, któremu powierzono urząd publiczny, powołany został do: „kierowania środkami melioracji dotyczącymi, dozorowania zakładów w tej mierze i starania się o ich utrzymanie, jako też trudnienie się ich polepszeniem i rozprzestrzenieniem”.

Kompetencje określone zostały w *Ogólnym regulaminie względem bicia kanałów i rowów celem melioracji Łęgu Obry w obwodzie regencyj poznańskiej*²².

18 Różne do udziału Tytusa i Jana Działyńskiego w towarzystwach rolniczych i społecznych, Biblioteka Kórnicka, rkps. sygn. 07391.

19 K. SZCHANIECKI, 1865, *Rys historyczny Tow. Rolniczo-Przemysłowego w Gostyniu połączonych powiatów: kościańskiego, krobkiego, krotoszyńskiego, śremskiego i wschowskiego*, Poznań, s. 12. Stanisław Chłapowski z Szoldr pełnił obowiązki zastępcy dyrektora tegoż Towarzystwa. Działo też Towarzystwo ku Wspieraniu Urzędników Gospodarczych Wielkiego Księstwa Poznańskiego.

20 Dezydery Chłapowski poznawał nowoczesną naukę rolnictwa podczas podróży do Anglii 1814–1815 oraz 1818–1819. Praktyki nabywał w majątkach w hrabstwie Norfolk i w Szkocji, uznając, że warunki klimatyczne są tam najbardziej zbliżone do polskich. *Kalendarz życia i działalności generała Dezyderygo Chłapowskiego*, 1979, Towarzystwo Miłośników Ziemi Kościańskiej, Kościan, s. 7–8; S. WARKOCZEWSKI, 1980, *Dezydery Chłapowski – rolnik i pionier postępu w rolnictwie*, „Rocznik Leszczyński”, t. IV, s. 235–236; R. RYSZKOWSKI, 1985, *Koncepcje rolnicze Dezyderygo Chłapowskiego a kształtowanie i ochrona środowiska*, „Studia z Dziejów Ochrony Przyrody w Polsce. Monografie z Dziejów Nauki i Techniki”, t. 131, s. 40.

21 Z przemówienia Hipolita Trąmpczyńskiego na pierwszym posiedzeniu zawiązanego Wydziału Leśnego przy CTG w Poznaniu dn. 20.12.1866, 1877, „Przegląd Leśniczy”, nr 1, s. 6. H. Trąmpczyński był zasłużonym krzewicielem leśnictwa, planował zagospodarowanie zaniedbanych lasów, zakładał nowe zalesienia, podnosił poziom leśnictwa (*Wielkopolski słownik biograficzny*, 1981, Warszawa, Poznań, s. 770).

22 „Amtsblatt der Koeniglichen Regierung zu Posen”, 1842, nr 44, s. 1–28.

Była to pierwsza spółka wodna w Wielkopolsce (później Towarzystwo Melioracji Obry, obecnie Spółka Wodna Melioracji Nizin Obrzańskich²³). Towarzystwo Melioracji Nadobrzeńskich zbierało doświadczenia w zakresie melioracji. Twierdzono wówczas, że „mogłoby oddać przysługę nauce, wcale nie obojętną dla kraju, gdzie wiele jeszcze oprócz Obry nizin bagnistych”²⁴. Zagospodarowywano nieużytki na osuszonych łęgach nadobrzeńskich poprzez powiększenie zasięgu lasu, przeznaczając do zalesień część łąk graniczących z lasami, a także nieużytki w głębi doliny Obry, przez co powstawały tam nowe, wyspowe kompleksy leśne²⁵ (ryc. 2).

W piśmie redagowanym przez Dezyderego Chłapowskiego „Weteran Poznański” (1825) zalecano przenoszenie drzew (dotyczyło szczególnie terenu osuszonych łęgów nadobrzeńskich). Przesadzanie ich „ma być przeprowadzane w styczniu z przymarzłą ziemią do korzeni”²⁶ (ryc. 3, 3a). Zachowywano w lasach krajowe drzewa i rośliny. Zwrócono uwagę, że „sprowadzane z zagranicy drzewa, krzaki, zdarzyło się widzieć w lasach polskich – efekt postępowania za ogrodnikami zagranicznymi, nieznanymi rodzajów drzew polskich”²⁷.

Tematykę przesadzania drzew podjął także nadleśniczy kórnicki Hipolit Trąpczyński w latach 1844–1845 w „Przewodniku Rolniczo-Przemysłowym”²⁸. Był pierwszym leśnikiem z wyższym wykształceniem w Wielkim Księstwie Poznańskim, jego artykuł *O potrzebie utrzymania lasów i drzew* napisany w Tharandt w czerwcu 1841 roku²⁹ zapoczątkowuje publicystykę leśniczą.

W późniejszym artykule *O potrzebie utrzymywania lasów* zamieszczonym w „Ziemianinie” nawiązano do doświadczeń Dezyderego Chłapowskiego w Turwi: „Potrzeba egzystencji lasów polega nie tylko na tem, aby zaopatrywać w drewno do budowy, opału itp., ale nawet i na względach klimatycznych”, napisano w 1867 roku³⁰. Działania poznańskich obywateli przedstawiały wzór dla gospodarstw w innych dzielnicach zaborowych, czemu wyraz dawali m.in. ziemianie lubelscy³¹.

23 J. PALUCH, 2006, *Wielkopolskie spółki wodne 1842–1918*, Wągrowiec, s. 269.

24 Cz. PIENIĄŻEK, 1851, *O bagnach nad Obrą i projekcie ich osuszania*, „Przegląd Poznański”, t. 13, s. 135.

25 A. SKIBIŃSKI, 2014, dz. cyt., s. 15.

26 *Wykaz robót rolniczych na miesiąc styczeń, leśnictwo*, 1825, „Weteran Poznański”, R. I, s. 592.

27 *Myśli ku ulepszeniu ogrodów do rolnictwa zastosowane*, 1825, „Weteran Poznański”, R. I, s. 87, artykuł z rękopisu D. Chłapowskiego.

28 *O przesadzaniu starych i młodych drzew, krótkie porady*, 1844–1845, „Przewodnik Rolniczo-Przemysłowy”, nr 22–23, s. 139, 193, 283.

29 „Przewodnik Rolniczo-Przemysłowy”, 1841–1842, nr 5, s. 49.

30 „Ziemianin”, 1867, nr 17, s. 132–133 [aut. F. Chojnacki].

31 A. PRZEGALIŃSKI, 2011, *Wokół dworu i parku. Studia z duchowej i materialnej kultury ziemiaństwa lubelskiego po powstaniu styczniowym*, Lublin, s. 12: „Wielu tak, jak Klewiewscy czy Kowerscy, drogą wyrzeczeń, ale i racjonalnego, nowoczesnego zarządzania

DOŚWIADCZENIA ZWIĄZANE Z UPRAWĄ SOSNY I INNYCH GATUNKÓW DRZEW LEŚNYCH

Wśród często poruszanych w XIX wieku zagadnień leśnych znalazły się sprawy związane z uprawą różnych gatunków drzew leśnych, a przede wszystkim sosny zwyczajnej. W 1808 roku wydano w Rawiczu *Katechizm Leśny lub nauka krotka w zapytaniach y odpowiedziach dla borowych* (...) autorstwa F.A. Knolla. Był on inspektorem leśnictwa, dedykując książkę Lubie i Gliszczynskiemu, podpisał się jako „Lustrator Dobr Narodowych Wschowskich i Kościańskich w Głuchowie pod Czempiniem”³² (ryc. 4). Zasadniczą treść tego opracowania stanowią zalecenia dotyczące sadzenia i wysiewania sosny.

W *Katechizmie Leśnym* (...), który jak napisano we wstępie, miał być już wydany w 1790 roku, przekazano obowiązujące wówczas reguły utrzymania lasów według nauki leśnictwa oraz postępy w zalesianiu terenów. W pracach tych wyróżniło się kilkunastu obywateli w powiecie kościańskim, wśród nich: Celestyn Sokolnicki, dziedzic dóbr jarogniewskich, „gdzie nie tylko piękne gaiki sosnowe wysiane, ale także brzezina i olszyna sadzona bardzo pięknie rośnie”; Ignacy Wilczyński, właściciel majątku Szoldry oraz Józef Chłapowski, starosta kościański w Turwi, który „piękny ma gaik sosnowy zasiany i brzeziny zasadzonej” na znacznym terenie³³. Opisany został stan utrzymania zagajen w majątku Jurkowo, wówczas należącym do Chłapowskich (odsprzedanym w 1840 roku Kajetanowi Morawskiemu³⁴.

Prace nad zakładaniem borków sosnowych z dosadzaniem brzozy, opisane w *Katechizmie Leśnym* (...), były kontynuowane w kościańskim środowisku ziemiańskim. Sadzono również lasy mieszane składające się z sosny, brzozy i dębu (ryc. 5–7).

Właściciele lasów mogli ubiegać się o pożyczkę na odnowienie i założenie lasu w Towarzystwie Kredytowym Ziemskim lub w Banku Polskim, musieli

postawiło swoje majątki na wysokim poziomie. Dla nich wzorem (również na polu działalności społecznej) był gen. Dezydery Chłapowski z Turwi w Poznańskim”.

32 *Katechizm Leśny lub Nauka krotka w zapytaniach y odpowiedziach dla borowych* (...), 1808, Rawicz [Rawicz: Drukarnia J.C.S.Ludwika]. (*Estr. Bibliografia Polska XIX stulecia*, 2000, t. 17, Kraków, s. 51) W dedykacji występują nazwiska: [Józef Łuba i Antoni Gliszczyński], który sprzedał Głuchowo około 1803 roku właśnie Knolłowi, majątek do 1818 roku dziedziczyli synowie: Stanisław i Juliusz (źródło: Informacja Tow. Miłośników Ziemi Kościańskiej). *Katechizm Leśny* (...).

33 *Katechizm Leśny* (...), op. cit., s. 9–10.

34 Kajetan Morawski (1817–1880) poseł do parlamentu pruskiego od 1848 r. przez kilka kadencji; współzałożyciel Koła Polskiego w Berlinie. Kajetan Dzierżykraj Morawski (1786–1828 [1829]) inspektor dóbr i lasów narodowych w Królestwie Polskim, [w:] Żychliński T., 1901, *Złota Księga Szlachty Polskiej*, Poznań, R.XXIII, s. 62–92.

jednak zaprowadzić u siebie planowe gospodarstwo leśne według zasad przyjętych dla leśnictw rządowych³⁵.

Zalecano uprawy sosnowe³⁶, w powiecie kościańskim wysiano sosnę już w 1826 roku³⁷.

W „Ziemianinie” informowano, że sosna należy do drzew leśnych krajowych i jest najbardziej odpowiednia do hodowli na każdym rodzaju ziemi, nie wyłączając lekkich piaszkowych gleb³⁸. W pierwszym roczniku „Ziemianina” z 1850 roku Hipolit Trąmpczyński wymienia także inne gatunki drzew iglastych: *Pinus*, *Abies*, *Larix*, *Taxus* jako właściwe w polskich lasach³⁹. Wskazał również na brzozę *Betula*, zalecając jej siew i sadzenie: „drzewo na porządki gospodarcze użyteczne”⁴⁰.

Pośród artykułów zamieszczonych w pierwszym roczniku „Ziemianina” znajdują się rozprawy przesłane z Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarczego. To także dowód, że więzi Polaków rozdzielonych granicą zaborów utrzymywane były na polu gospodarczym.

Albert Thieriot, radca leśny c.k. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarczego, członek korespondent, pisał o korzystnej uprawie modrzewia w pomieszanu z drzewem liściastym, szczególnie bukiem⁴¹.

O sposobie zakładania zagajenia sosnowego przez siew informuje relacja obywatela z powiatu gostyńskiego, który wyhodował czternastoletnią sośninę na piasku: „Mam takiej Sahary paręset morgów. Nieużytki te zawsze mnie w oczy kłuły. Naciąłem więc w roku, w szyszki obfitującym, z niedołężnych, prawie tylko krzakowato rosnących sosen gałęzi i te, gdzie dziś jest zagaj, gęsto

35 J. BRODA, 1964, *Dewastacyjna eksploatacja lasów XVI–XVIII w.*, [w:] *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce*, Warszawa, t. 2, s. 487.

36 J. BRODA, 1993, *Sosna w czasach historycznych*, [w:] *Biologia sosny zwyczajnej*, red. S. Białobok, A. Boratyński, W. Bugała, Wyd. Inst. Dendrologii PAN, s. 23.

37 Sosnę wysianą w powiecie kościańskim dokumentują mapy: Urnesstischblatt Signatur Kart. N 729, skala 1:25 000, Blatt.-Nr. 2130, Nr. 2197, 1826, Staatsbibliothek Berlin. Mapy zostały odszukane w związku z ustaleniem początku parku Miejskiego w Kościanie, co wiąże się z sosną wysianą na obszarze dworskim Sierakowo (badanie aut. artykułu).

38 *Sośnina na lekkich piaszkowych ziemiach*, 1867, „Ziemianin”, nr 14, s. 108–110.

39 *Sadzenie drzew iglastych podane przez H. Trąmpczyńskiego 20.09.1850*, 1850, „Ziemianin”, s. 256–257. Wymienia gatunki sosny: sosna pospolita *Pinus sylvestris*, sosna czarna, austriacka *Pinus nigricans*, sosna amerykańska *Pinus strobus*, sosna karłowata *Pinus pumilio*, sosna syberyjska *Pinus cembra*. W pierwszym roczniku „Ziemianina” przez kolejne miesiące H. Trąmpczyński, zatrudniony przez Heliodora Skórzewskiego w lasach zaniemyskich, pisał *Zatrudnienie leśne...* [Kalendarium prac].

40 *O sadzeniu brzeziny przez H. Trąmpczyńskiego*, 1850, „Ziemianin”, s. 353; *O siewie brzeziny*, 1855, „Ziemianin”, s. 93–97.

41 A. THIERIOT, 1855, *Jakim sposobem i pod jakimi stosunkami przedsięwzięty był siew nasienia modrzewiowego w roku 1853 (...)*, „Ziemianin”, s. 103–109.

porozkładałem, a następnie jeszcze płotem z takich gałęzi otoczyłem. Wiatr więc nie mógł na tę kulturę nanosić piasku. Szyszki na słońcu pękały, siew spadał na ziemię. Przyszedł znaczny deszcz, nasienie powschodziło. Pozdejmo wałem więc gałęzie i niemi okalający płot wzmocniłem i podwyższyłem⁴².

Zwracano uwagę na uprawy: „sosna jest najbardziej odpowiednia ze wszystkich drzew leśnych do hodowli na każdym rodzaju ziemi, nie wyłączając lekkich piaszkowych ziem”, pisano w „Ziemianinie”⁴³. Drugim gatunkiem rozpowszechnionym do sadzenia na ziemiach lekkich była brzoza: „odpowiednia w drzewostanach mieszanych i równa co do kosztów sośninie”⁴⁴.

Prace leśne wymagały specjalistycznych narzędzi, które prezentowane były na wystawach rolniczo-przemysłowych XIX wieku. Do fachowego siewu sosny stosowano praktyczne urządzenie (zostało opisane w „Ziemianinie” z 1867 roku) z poznańskiej fabryki maszyn Hipolita Cegielskiego⁴⁵. Różnica między kosztami sadzenia a siewem sosny nie była duża, używano tego samego pługu leśnego pod siew i pod sadzenie. Zachodziła różnica co do kosztów sadzonek zakupywanych oraz tych, które pochodziły ze szkółek własnych.

Próbowano sadzenia drzew na nieużytkach, zadrzewienia te należały do postępowych w gospodarstwie. Na zebraniu Towarzystwa Rolniczego powiatu śremskiego zrelacjonowane zostały doświadczenia z uprawy wierzby nabyte przy zagospodarowywaniu łęgu. Piotr Pajzderski (prowadził szkoły w Jeżewie) opisał zdarzenie w trakcie porządkowania łęgu: „Znalazłem gałąź wierzbową do połowy w piasek wciśniętą, wyciągnąłem ją, a po otrząśnięciu z piasku spostrzegłem na całej jej długości wypuszczone korzonki. To spostrzeżenie naprowadziło mnie na myśl aby całe pręty kłaść w ziemię. Było to w końcu kwietnia 1872 roku, woda ustąpiła już do normalnego stanu utworzywszy przez naniesienie piasku zawałę. Tą to zawałę użyłem jako pole doświadczalne, kazałem narznąć wierzby koszykarskiej, jaką miałem pod ręką. Wziąłem pług i sześciu ludzi, kazałem w każdą drugą wyoraną bruzdę kłaść ową urznętą wierzbę w sposób, jak się ziemniaki pod pług sadi. Kiedy poszedłem na miejsce, jak mi borowy powiedział, znalazłem, że każda gałąź puściła kilkanaście prętów... a do jesieni wyrosła do pięciu stóp wysoko a zwarta jak trzcina. Przypadek ten tak mnie zachęcił do

42 F. SKORACZEWSKI, 1907, *Rozwój polskiego leśnictwa XIX wieku w W. Ks. Poznańskim*, Miłosław, s. 30.

43 W „Ziemianinie”: *Sośnina na lekkich piaszkowych ziemiach*, 1867, nr 14, s. 108–110; *Uprawa przy zakładaniu zagajen*, 1878, nr 11, s. 90; *O zagajaniu wydm piaszczystych*, 1878, nr 46, s. 375–376; *Zagajenia sosnowe w lasach rządowych zakładane przez siew*, 1879, nr 32, s. 283.

44 *O kosztach i cenach różnych sposobów kultur leśnych w kraju naszym doświadczanych*, 1878, „Ziemianin”, nr 20, s. 161.

45 H. CEGIELSKI, 1858, *Narzędzia i maszyny rolnicze uznane za najpraktyczniejsze, a mianowicie te, które w własnej wyrabia fabryce dla użytku gospodarzy wiejskich opisał i 156 rycinami objaśnił H. Cegielski właściciel fabryki narzędzi i maszyn rolniczych w Poznaniu*, Drukarnia Ludwika Merzbacka, Poznań.

przyorywania chrustu wierzbowego, że robię to wszędzie, gdzie się tylko to da skutecznie”⁴⁶. Kończąc opis zdarzenia, podkreślił, że: „Leśnik równo z rolnikiem starają się o jak największe dochody z gospodarstwa”⁴⁷. Łączono praktykę rolniczą i leśną w zarządzaniu gospodarstwem XIX wieku.

Niezbędnym etapem przed przystąpieniem do zalesień była hodowla sadzonek w szkółkach. Handlowe szkółki leśne działały między innymi w Orlińcu pod Dolskiem⁴⁸, Miłosławiu, Gościszynie pod Wolsztynem⁴⁹. Znana była szkółka modrzewiowa w Lasach Łabiszyńskich⁵⁰. Niezależnie od prowadzonych upraw sprowadzano w połowie XIX wieku nasiona i sadzonki z Erfurtu, Blankenburga (dzielnica Berlina), z Schöntal (Badenia-Wirtembergia)⁵¹.

Można wspomnieć również o szkółce miejskiej w Kaliszu przy „ogrodzie spacerowym parkiem zwanym”. Dostarczyła ona sadzonek do lasu miejskiego we wsi Wolica, gdzie zagospodarowano wydmy piaszczyste w 3/4 przez uprawy leśne do 1860 roku. Pozyskiwano również dla wzmacniania lotnych piasków flance brzozy i niekiedy sosnowe dzikich drzew. W szkółce przy parku miejskim w Kaliszu znajdowały się sadzonki: „kasztanow, klonow oraz wierzbowe do umocnienia brzegow koryta rzeki Proсны kilku kanałami przez miasto przepływającej”⁵². Przekazana została informacja, że lasy miejskie Kalisza miały plan urządzenia od 1830 roku z pomiarem leśnym i gruntowym ważny na okres I do 1849 roku⁵³.

Relacje z wystaw rolniczo-przemysłowych XIX wieku przekazują doświadczenia z polskich upraw szkółkarskich. Wyhodowane drzewka prezentowane były na Wystawie Przemysłowo-Rolniczej w Kościanie w dniach 17–18 maja 1870 roku. Zdarzenie to należy do początków szkółkarstwa w Wielkopolsce⁵⁴ (ryc. 8,

46 P. PAJZDESKI, 1883, *O wierzbie i jej sadzeniu na nieużytkach. Rozprawa odczytana na zebraniu Tow. Rolniczego pow. śremskiego dn. 8.11.1883*, Nakładem Tow. Rolniczo-Przemysłowego w Gostyniu, Poznań, s. 7–8.

47 Tamże, s.15.

48 W Orlińcu pod Dolskiem mieścił się Główny Zarząd Lasów prywatnych, była tam również szkoła przygotowująca kadrę leśną do pracy w majątkach ziemskich. A. SKIBIŃSKI, 2014, dz. cyt., s. 27.

49 F. SKORACZEWSKI, 1907, dz. cyt., s. 31.

50 J. ŁUKOMSKI, 1873, *Relacja z sesji wyjazdowej Wydziału Leśnego CTG dn.24.10.1872 do Łabiszyna i lasów lubostrońskich, majątności Skórzewskich*, „Ziemianin”, nr 4, s. 31. Rozprawa M. SAWIŃSKI, 1872, *O kulturach i szkółkach leśnych. Zakładanie szkółki sosnowej oraz świerkowej, jodłowej, modrzewiowej, dębowej, klonowej, bukowej*.

51 F. SKORACZEWSKI, 1907, dz. cyt., s. 31.

52 Treść pochodzi z odpowiedzi na pytania Kommissyi Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchowych dotyczące się lasów miejskich udzielone przez Magistrat Miasta Kalisza z datą 9/21 października 1860 r., pkt 34. Archiwum Państwowe w Kaliszu, Naczelnik Powiatu Kaliskiego sygn. 630, s. 102.

53 Dz. cyt., s. 98, 100.

54 *Relacja z Wystawy Kościańskiej 17–18 maja 1870, 1870*, „Ziemianin”, nr 21, s. 195, o udzieleniu placu [Kurza Góra] na urządzenie wystawy przez Stefana Chłapowskiego

8a). Drzewka ze szkółek własnych na wystawę kościańską dostarczyli: Stanisław Chłapowski z Szolder, Kazimierz Chłapowski z Kopaszewa⁵⁵, W. Niegolewski z Morownicy (powiat kościański), K. Niegolewski z Włoszcejewek, J. Nowicki, nadleśniczy z Żabna (powiat śremski), Piotr Pajzderski z Jeżewa, (powiat gostyński), Józef Rivoli z Kórnika (lasz kórnickie, dobra Działyńskich), oraz „szkółka drzew francuskich” Augustyna Denizota z Gorzykowa (powiat gnieźnieński).

UPOWSZECHNIANIE NAUKI LEŚNICTWA, KSIĄŻKI Z DZIEDZINY GOSPODARSTWA, WYSTAWY ROLNICZO-PRZEMYSŁOWE

W licznych wydawnictwach dziewiętnastowiecznych przekazywano i upowszechniano zasady gospodarstwa leśnego, wymagania utrzymania lasów w celu podniesienia dochodów z gospodarstwa⁵⁶. W polskich książkach leśniczych XIX wieku podkreślano, że wyobrażenie o gospodarstwie leśnym przedstawił pierwszy ks. Krzysztof Kluk w dziele *Roslin potrzebnych, pożytecznych... O drzewach i ziołach dzikich i lasach...* drukowanym w 1778 roku. O gospodarce leśnej pisała Anna Jabłonowska – *Rozporządzenia lasów (Ustawy poszczególnych dóbr moich rządów* wydane w 1786 roku⁵⁷). Nie można pominąć działalności gospodarczej i leśnej Ordynacji Zamoyskiej, która sięga również XVIII wieku.

Dzieła agronomiczne i leśnicze upowszechniane w Wielkim Księstwie Poznańskim, głównie niemieckie, tłumaczone były i wydawane z inicjatywy Towarzystw Rolniczych. Wydział Rolniczo-Przemysłowy Kasyna Gostyńskiego wydał drukiem, przetłumaczoną z języka niemieckiego, czterotomową pracę Albrechta Bloka *Uwagi gospodarskie* (1836–1838). Wydawcą była drukarnia i księgarnia Jana Żupańskiego w Poznaniu⁵⁸. Stamtąd pochodzą również poznańskie wyda-

z Bonikowa. *Katalog Wystawy Przemysłowo-Rolniczej w Kościanie w dniach 17-18.05.1870*, Biblioteka PTPN oraz album fotografii *Pamiętka z Wystawy Kościańskiej 1870*, Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu.

55 Synowie Dezyderego Chłapowskiego (1788–1879): Stanisław Chłapowski (1822–1902), Kazimierz Chłapowski (1832–1916) interesował się sadownictwem, napisał broszurę o nawożeniu drzew owocowych.

56 Książka ks. K. Kluka *Roslin potrzebnych, pożytecznych...*, wydana w Drukarni Ojców Pijarów, należała do podręczników dla szkół oo. pijarów, reformowane były według zaleceń Komisji Edukacji Narodowej, nauczano w nich gospodarstwa, ogrodnictwa, leśnictwa.

57 Podaje *Estr. Bibliografia Polska XV–XVIII*, 1901, Kraków, t. 18, s. 36. W księgozbiore przyrodniczym i agronomicznym Anny Jabłonowskiej w Siemiatyczach znajdowały się dzieła francuskie z dziedziny leśnictwa, z jej biblioteki korzystał ks. Krzysztof Kluk.

58 W. BLOCK, 1836–1838, *Uwagi gospodarskie*, Poznań (*Estr. Bibliografia Polska XIX*, 1961, wyd. 2, t. 2, litera B, Kraków, s. 374).

nia książek z dziedziny leśnictwa: Henryka Cotty *O pielęgnowaniu lasów* (1835)⁵⁹ oraz Ernsta Wilhelma Marona *Prawidła leśnictwa wskazujące środki, jakimi sam właściciel lasu wynaleźć może trwałą dla siebie dochód* (1843)⁶⁰ (ryc. 9, 10). Maron razem ze Stahrem byli inspektorami lasów, udzielali porad jako znający język polski⁶¹.

Książki dla dobra poznańskiej pracy organicznej wydawał także Ernest Wilhelm Günther w Lesznie. Drukował on „Przewodnik Rolniczo-Przemysłowy”, w którym zamieszczał artykuły Hipolita Trąpczyńskiego. Leśnicy poznańscy napisali książkę *Podręcznik Leśnictwa* wydaną w Poznaniu w 1868 roku⁶² staraniem Wydziału Leśnego, założonego w 1866 roku przy Centralnym Towarzystwie Gospodarczym w Wielkim Księstwie Poznańskim. Od 1908 roku było to Towarzystwo Leśne w W. Ks. Poznańskim.

Popularyzacja wiedzy z zakresu leśnictwa, rolnictwa, projektowania rowów i melioracji łąk odbywała się w formie wykładów w towarzystwach rolniczych i przemysłowych, które następnie drukowano w „Przewodniku Rolniczo-Przemysłowym” oraz w „Ziemiannie”. Wydawano liczne broszury o treściach gospodarskich z myślą o popularyzacji wiedzy wśród włościan⁶³.

59 Henryk Cotta (1763–1844), niemiecki leśnik, założyciel i profesor Akademii Leśnictwa w Tharandt (okolice Drezna) Saksonia. Książka Henryka Cotty *O pielęgnowaniu lasów*, tłumaczona na język polski, została wydana przez Jana Żupańskiego w Poznaniu pięciokrotnie w latach 1816–1837 (*Estr. Bibliografia Polska XIX*, 1962, wyd. 2, t. 3, litera C, Kraków, s. 284).

60 Ernst Wilhelm Maron (1793–1882) napisał swoją książkę *Prawidła leśnictwa* (...) w języku polskim, została wydana w Poznaniu przez J. Żupańskiego w 1843 roku, również w tym samym roku w Warszawie książkę wydał Sennewald, tłum. z niem. P.E. Leśniewski (*Estr. Bibliografia Polska XIX*, 1876, t. 3, Kraków, s. 73). Maron w przedmowie stwierdza: „W przekazie użyłem najlepsze, jakie znałem środki (wyrażenia), by najbardziej przybliżyć „prawidła leśnictwa”. Nie ma bowiem dotąd w języku polskim słownictwa, które by podało w nowej epoce poczynione odmiany i poprawy w leśnictwie”. Według biogramu Hermana Marona syna (Wikipedia; dostęp: 17.11.2019): E.W. Maron, nadleśniczy, inspektor lasów (od 1830), przebywał w W. Ks. Pozn., gdzie zakupił zadłużony majątek Grzybno pow. śremski w roku 1843. (Własność Szoldrskich od 1593 r.).

61 J. ŁUKOMSKI, 1900, *Krótki zarys historii leśnictwa w W. Ks. Poznańskim*, oprac. Roman Grus, „Sylwan”, R. XVIII, s. 361.

62 Podaje *Estr. Bibliografia Polska*, 1876, t. 3, Kraków, s. 433: *Podręcznik leśnictwa* ułożony staraniem Centralnego Tow. roln. w W. Ks. P. Wydziału Leśnego. Poznań, M. Leitgeber, 1868; *Wielkopolski słownik biograficzny*, dz. cyt., s. 439–440: Józef Łukomski (1826–1900), leśnik, redaktor „*Podręcznika Leśnictwa* (1869)” wydanego przez CTG.

63 F. CHŁAPOWSKI, 1873, *O wykładach popularnych, mianowicie z pola nauk przyrodniczych rzecz miana 6 maja 1872. Na posiedzeniu ogólnym Towarzystwa Akademickiego w Berlinie przez Franciszka Chłapowskiego*, Poznań: „Po domach polskich widziałem wiele pism obcych, popularnych, naukom przyrodniczym poświęconych”, s. 30.

Działania poznających ziemian związane z upowszechnianiem nauki leśnictwa w XIX wieku znajdują odzwierciedlenie w organizowanych wystawach rolniczo-przemysłowych. W relacji z Wystawy Rolniczo-Przemysłowej w Gostyniu z 2 października 1862 roku opisane zostało szczególne urządzenie związane z wystawą: zamieniono „morze piaskowe w Gostyniu, prawdziwą puszcze Sahary, na gustowny gaik sosnowy” – miejsce prezentacji zwierząt hodowlanych. Podkreślono, że w tym urządzeniu zastosowano najnowszą wówczas praktykę leśną, sadząc sosnę na lekkiej, piaszczystej ziemi⁶⁴.

W szkółkach uprawiano też drzewa przydatne do zagospodarowywania wydm piaszczystych, często poszukiwano właściwych gatunków roślin. Nowe drzewa w uprawach szkółkarskich przedstawione zostały na wspomnianej Wystawie Przemysłowo-Rolniczej w Kościanie w 1870 roku. Pośród prezentowanych na wystawie sadzonek występowała przede wszystkim sosna w dwóch gatunkach: „Sosna austriacka” to zapewne sosna czarna *Pinus nigra (austriaca)*, „Sosna morska – nadmorska” pochodziła z terenów śródziemnomorskich, w komentarzu do wystawy dodano: „w pewnych miejscowościach może wytrzymać zimę ostrą”. Sośnie morskiej *Pinus maritima* poświęcono artykuł w „Ziemiannie”, stwierdzono, że: „Sosna morska podniesie dochody (szybszy przyrost w porównaniu z sosną pospolitą, zyskanie żywicy) i jednocześnie nie będzie miała wpływu na ogół lasu na przyszłość. Dlatego sosna morska powinna być użytkowana przez leśnika i gospodarza według nowych zdobyczy w dziedzinie nauki leśnej”⁶⁵. W warunkach polskich miała być zastosowana do potrzeb i wymagań okolic nadobrzezańskich, wykorzystana pod kątem jej przydatności do obsadzania piaszczystych łęgów. Podejmowano, wynika z tekstu, aklimatyzację sosny *Pinus pinaster* (syn. *Pinus maritima*) w warunkach polskich na Ziemi Kościańskiej w połowie XIX wieku.

Poszukiwano ponadto gatunków roślin odpowiednich do wzmacniania wydm piaszczystych. Zachęcano leśników do poczynienia doświadczeń z wysiewem nostrzyka: *Melilotus alba* i *Melilotus officinalis*. Temu zagadnieniu poświęcono artykuł *O roślinie ochraniającej zagajenia na wydmuchach piaszczystych*. Nasiona można było zakupić w Niemczech. Zwracano jednak uwagę, że jest to zbędny wydatek, ponieważ „nostrzyk występuje u nas w wielkich ilościach w dzikim stanie, rośnie wszędzie nad drogami i miedzami, wydaje dużą ilość nasion, nie

64 K. SZCZANIECKI, 1865, *Rys historyczny Towarzystwa Rolniczo-Przemysłowego w Gostyniu połączonych powiatów: kościańskiego, krobkiego, krotoszyńskiego, śremskiego i wschowskiego, od czasu zawiązania aż do końca roku 1864*, Poznań, s. 26.

65 J. HAYDES, 1869, *O uprawie i hodowli sosny morskiej*, „Ziemiannie”, nr 42–43, s. 347, 341. Józef Haydes, leśniczy z Czerniejewa, związany z Wydziałem Leśnym CTG. Podaje nazwę *Pinus maritima*, sosna strefy południowej, umiarkowanej, zaczęła być uprawiana we Francji od 1787 roku, stosowana do obsadzania wybrzeży nadmorskich, wstrzymywała np. lotne piaski Zatoki Gaskońskiej, sadzona też na wybrzeżach morskich Holandii.

trudno więc o ziarno⁶⁶. Nostrzyk umacniał uprawę i chronił młode drzewka, mógł być wykorzystany w nowych warunkach umacniania lotnych piasków jako roślina krajowa zachowywana w lasach. Współcześnie nostrzyk wysiewany jest jako roślina miododajna.

Leśnicy polscy w Wielkim Księstwie Poznańskim przekazujący nowoczesną naukę rozwoju lasu, w tej mierze jego ochronę, we współpracy z ziemianami tworzyli nową jakość środowiska przyrodniczego. Prace nad urządzeniem i pielęgnacją lasu wydatnie zmieniły krajobraz dawnej Wielkopolski⁶⁷. Lasy Doliny Nadobrzeńskiej, zakładane i rozszerzane w związku z zagospodarowaniem łągu w XIX wieku⁶⁸, tworzą zbiorowiska starych drzew, które podlegają ochronie w lasach gospodarczych. Motywy konserwatorskie ochrony lasów należą do staropolskich praktyk, ostoje starych drzew pozostały przy niektórych parkach pałacowych i dworskich. Naturalny fragment lasu grądowego (20) ha przedstawia park pałacowy w Turwi z okazami dębów. Wiekowe dęby zachowane są również w parku pałacowym w Kopaszewie, majątności te należały do Chłapowskich.

ANEKS

Literatura polska w XIX wieku adresowana do właścicieli lasów prywatnych

Fryderyk August Ludwik Burgsdorf – *Umiejętność lasowa czyli rękopis dla właścicieli lasów i ich leśniczych...* 2 tomy, Przemyśl, druk. Jana Gołębiowskiego, 1809–1810 (*Estr. Bibliografia Polska XIX stulecia*, 1961, wyd. 2, t. 2, litera B, Kraków, s. 625).

Albert Thieriot – *Poradnik dla dziedziców i gospodarzy lasów...* Wilno, R. Daien Rafałowicz, w drukarni M. Romma, 1845 (*Estr. Bibliografia Polska XIX stulecia*, 1878, t. 4, Kraków, s. 504).

66 A. SEMPOŁOWSKI, 1876, *O roślinie ochraniającej zagajenia na wydmuchach piaszczystych*, „Przegląd Leśniczy”, t. 1, nr 10, s. 327–331.

67 E. RACZYŃSKI, 2003, *Rogalin i jego mieszkańcy*, Wydawnictwo Dęby Rogalińskie, Kraków, s. 11. Edward Raczyński (1891–1993) we wspomnieniu Rogalina i podróży z Wrocławia, którą odbył pociągiem jako mały chłopiec z bratem Rogerem Raczyńskim, opisuje zmianę krajobrazu: „Przesuwały się przed naszymi oczami pola folwarczne, rozległe i starannie uprawne, i mniejsze, ale niemniej starannie zaorane i zasiane, gospodarskie. Albo na zmianę sosnowe laski, albo las podszyty i przeświecający piaskiem wielkopolskim”.

68 A. SKIBIŃSKI, 2014, dz. cyt., s. 26: „Najpiękniejszą ozdobą łągu są lasy rosnące na jego obrzeżach, w łąkach i na pomorenowych, silnie pofałdowanych wzniesieniach dzielących pradolinę. Lasy te charakteryzują się typowym dla tych terenów składem gatunkowym. Pomorenowe, piaszczyste wzniesienia i najuboższe gleby zajmuje sosna, a w żyzniejszych miejscach możemy spotkać dąb szypułkowy. Do lat dziewięćdziesiątych minionego wieku w najniższych, często zalewanych fragmentach dominowała olsza i jesion, a na nieco wyższych stanowiskach oraz na marglu i orszynie brzoza i świerk”.

- Antoni Auleitner – *Gospodarstwo leśne czyli proste zasady hodowania, urządzania i ochrony lasów, oraz korzystania z nich użytkowania, z szczególną uwagą na lasy prywatne, dla użytku właścicieli ziemiańskich, rządów dóbr i leśniczych praktycznie wyłożone*, Warszawa, Merzbach, druk. Strąbskiego, 1845, oraz Warszawa, nakł. autora, druk. S. Strąbskiego, 1853 (*Estr. Bibliografia Polska XIX stulecia*, 1959, wyd. 2, t. 1, litera A, Kraków, s. 223).
- Adam Mieczynski (1828–1892) – *Zasady leśnictwa dla użytku obywateli posiadających lasy w krótkości napisane*, „Tygodnik Rolniczo-Przemysłowy”, R. VI (1858), nr 35–52, R. VII (1860), nr 5–52.
- Adam Mieczynski (1828–1892) – *Zasady leśnictwa dla obywateli ziemskich, lasy posiadających, skreślone przez... członka wielu Towarzystw roln.* (Z Biblioteki Rolniczej). Tomów II. Warszawa, druk A. Ginsa, T. II. r. 1862, s. 122 (*Estr. Bibliografia Polska XIX stulecia*, 1876, Kraków, t. 3, s. 122).
- Ernst Wilhelm Maron – *Prawidła leśnictwa wskazujące środki, jakimi sam właściciel lasu wynaleść może trwałą dla siebie z lasu swojego dochód, i proste reguły onegoż zagospodarowania...* Poznań 1843, Księgarnia J.K. Żupańskiego.
- Estr. Bibliografia Polska XIX stulecia*, 1876, Kraków, s. 73 podaje:
- E.W. Maron – *Regierungs und Forstrath. Anleitung für Privatwaldeigenthümer*. Posen 1841.
- E.W. Maron – *Nauka leśnictwa dla prywatnych właścicieli lasów, obejmująca zasady ustanawiania pewnych dochodów z lasu, tudzież zagospodarowania go według pewnych praktycznych prawideł, z dołączeniem krótkich przepisów wykonać się w tym celu mających robót geometrycznych*. Przełożył z niem. P.E. Leśniewski, Warszawa, Sennewald, 1843.
- Tymoteusz Choiński – *Urządzanie Lasów. Podręcznik dla obywateli ziemskich. Przez... Nadleśnego lasów prywatnych, z ośmioma tablicami litografowanymi*. Nakładem Redakcji Gazety Rolniczej, Warszawa, drukarnia i litografia Ch. Keltera, 1873, s. 158 (*Estr. Bibliografia Polska XIX stulecia*, 1962, wyd. 2, t. 3, litera C, Kraków, s. 158).
- Edward Pohlens (1822–1862) – *Leśnictwo praktyczne. Wykład zastosowany do potrzeb obywateli ziemskich posiadających lub życzących zaprowadzić u siebie lasy*. Warszawa 1875 (*Estr. Bibliografia Polska XIX stulecia*, 1876, t. 3, Kraków, s. 438).

DZIAŁALNOŚĆ GOSPODARCZA ZIEMIAN I LEŚNIKÓW POLSKICH W WIELKIM KSIĘSTWIE POZNAŃSKIM W XIX WIEKU

Streszczenie

Początki nowoczesnego leśnictwa w Wielkim Księstwie Poznańskim sięgają pierwszej połowy XIX wieku. Instrukcje gospodarcze majątków ziemiańskich z tego okresu zawierają zapisy o stosowaniu reguł zarządzania lasem. Tradycje utrzymania lasu – „zachowanie lasu w naturalnym stanie i nie eksploatawanie nadmierne...” – przekazują staropolskie poradniki gospodarskie.

Zasady zarządzania lasu wprowadzane w Wielkim Księstwie Poznańskim opierały się początkowo na niemieckiej nauce leśnictwa i stosowane były przez leśników polskich wykształconych w Królewskiej Saskiej Akademii Leśnej

w Tharandcie. Leśnicy poznańscy zatrudniani przez ziemian przekazywali praktykę zarządzania lasu, mając jednocześnie na uwadze podniesienie produkcji rolniczej, co należało do specyfiki polskich gospodarstw rolniczych XIX wieku.

Działanie ziemian i leśników skutkowało konkretnymi osiągnięciami między innymi przy osuszaniu łągów nadbrzańskich i zalesianiu piaszczystych nieużytków. Zapotrzebowanie na sadzonki drzew przyczyniło się do rozwoju szkółek przy majątkach ziemiańskich.

Łączenie gospodarstwa wiejskiego i leśnego, wprowadzanie nowoczesnych metod gospodarowania wyróżniało majątki polskie. Wspólnymi siłami podnoszono skutecznie i trwale rolnictwo i leśnictwo, przemysł i oświatę poznańskiej prowincji.

Upowszechnianie wiedzy rolniczej i leśnej należało do działalności statutowej Towarzystw Rolniczych zawiązywanych w XIX wieku. Na potrzeby poznańskiej pracy organicznej wydawano książki z dziedziny leśnictwa. Dzieło Henryka Cotty, założyciela Akademii Leśnej w Tharandcie, w tłumaczeniu na język polski, wydane zostało pięciokrotnie w latach 1816–1837 przez Jana Żupańskiego w Poznaniu. W 1868 roku ukazał się *Podręcznik Leśnictwa* autorstwa leśników poznańskich. Od 1866 roku leśnicy zrzeszeni byli w Wydziale Leśnym Centralnego Towarzystwa Gospodarczego w Poznaniu, a od 1908 roku w Towarzystwie Leśnym w Wielkim Księstwie Poznańskim.

Słowa kluczowe: historia leśnictwa XIX wieku, praca organiczna, gospodarka leśna

ECONOMIC ACTIVITY OF POLISH LOCAL LANDOWNERS AND FORESTERS IN THE GRAND DUCHY OF POZNAŃ IN THE XIXTH CENTURY

S u m m a r y

The beginnings of modern forestry in the Grand Duchy of Poznań can be traced back to the first half of the nineteenth century. The then rules and recommendations for the estates of the local landed gentry included instructions and guidelines for sustainable forest management. Furthermore, the traditions and good practices in forest management, i.e. the “preservation of a forest in its natural state and avoidance of its excessive exploitation...”, had been passed from generation to generation in old Polish farming, gardening and land resource management manuals.

The general rules for forest planning and management introduced in the Grand Duchy of Poznań were initially based on German forestry science and developed patterns in German silviculture, and were used by Polish foresters who had been educated at the Royal Saxon Academy of Forestry in Tharandt. The foresters, employed by local landowners, transferred good practices in forest use and management, but did not overlook at the same time the necessity to improve agricultural production, which was a particular trait of Polish farms in the nineteenth century.

The combined effort of the local landowners and foresters resulted in significant achievements, such as the successful land drainage of water meadows on the Obra River or forestation of sandy wastelands, among others. The demand for seedlings of trees contributed to the development of plant nurseries and plant farms attached to land estates. A skilful combination of agricultural and forest farms, the introduction of state-of-the-art methods for managing them was particularly outstanding in Polish landed estates of the time. Joint attempts were made to elevate, efficiently and lastingly, local agriculture, forest industry and education in the province.

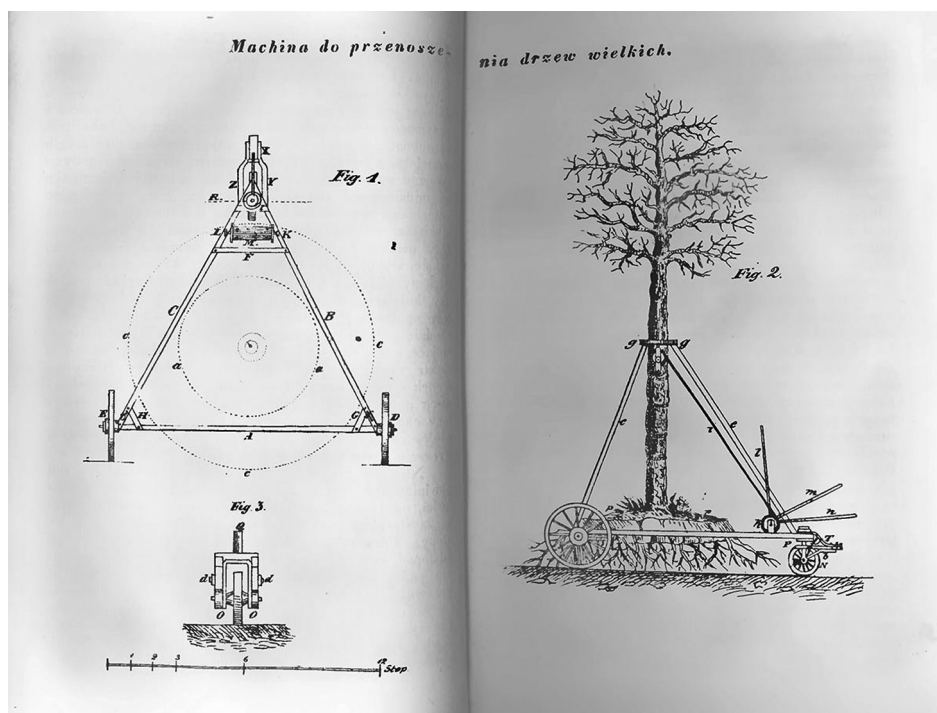
The promulgation of agricultural and forestry knowledge was one of the key statutory objectives of the Agricultural Associations established in the nineteenth century. A number of books on forestry were published for the particular needs of organic work in Prussian Poland. The work of Johann Heinrich Cotta, the founder of the Royal Saxon Academy of Forestry in Tharandt, was published in Polish translation by Poznań-based publisher Jan Żupański in five editions between 1816–1837. Thereafter, in 1868, *Forestry Manual* was published, authored by the local foresters. From 1866, all foresters were formally organised in the Forestry Section of the Central Economic Society in Poznań, and from 1908 in the Forestry Association in the Grand Duchy of Poznań.

Keywords: history of forestry in the 19th c., Greater Poland in the 19th c., organic work, forest management (silviculture)

Ryc. 2. Widok łągu nadwarciańskiego, Park Krajobrazowy Żerkowsko-Czeszewski, 2016 rok (fot. G. Ławniczak)

Fig. 2. A stretch of the Warta River water meadow, Żerków-Czeszewo Landscape Park, 2016 (photo by G. Ławniczak)

Ryc. 3. Machina do przenoszenia drzew wielkich

Źródło: „Przewodnik Rolniczo-Przemysłowy”, 1838–1839, nr 7, s. 148, 152–153 (dostępne: Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa).

Fig. 3. Machine for transplanting large trees

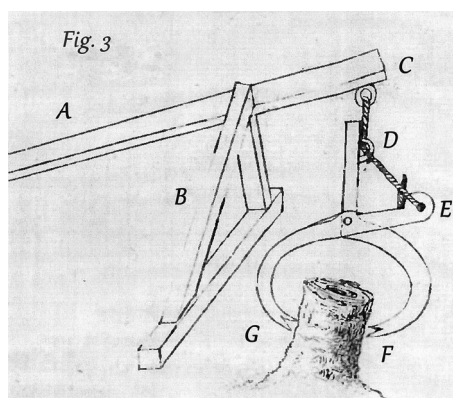
Source: „Przewodnik Rolniczo-Przemysłowy” [Agricultural and Industrial Guidebook], 1838–1839, nos. 7, p. 148, 152–153.

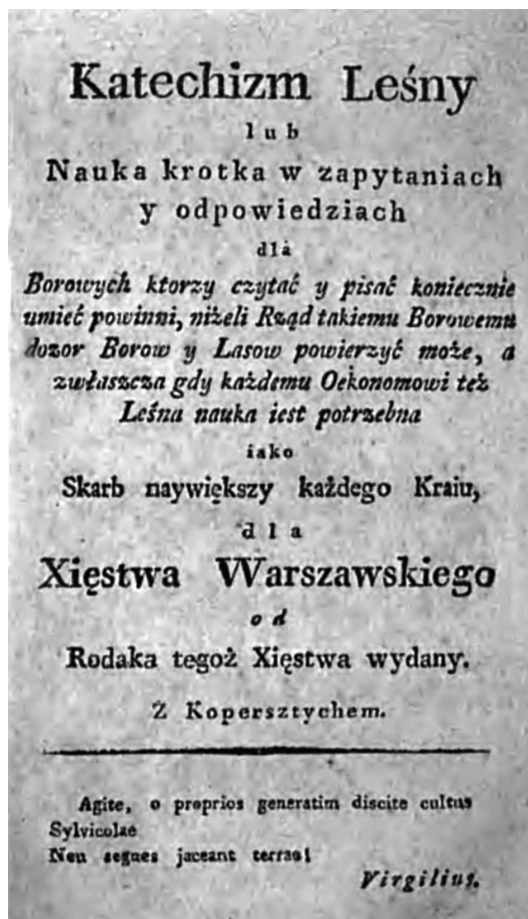
Ryc. 3a. Żuraw do wrywania pniaków

Źródło: „Przewodnik Rolniczo-Przemysłowy”, 1838–1839, nr 23, s. 517, 529 (dostępne: Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa).

Fig. 3a. Crane-mounted equipment to excavate stumps and the surrounding roots (tree stump excavator)

Source: „Przewodnik Rolniczo-Przemysłowy” [Agricultural and Industrial Guidebook], 1838–1839, nos. 23, s. 517, 529.

Ryc. 4. „Katechizm Leśny lub nauka krótka w zapytaniach y odpowiedziach dla borowych...”, druk wydany w Rawiczu 1808 r., strona tytułowa (Biblioteka Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk)

Fig. 4. “Katechizm Leśny lub nauka krótka w zapytaniach y odpowiedziach dla borowych...” [Forest catechism or a short course for gamekeepers in questions and answers] published in Rawicz in 1808, title page (Library of the Poznań Society of Friends of Sciences)

Ryc. 5. Sosny i brzozy, zalecany siew i sadzenie w lasach od 1 poł. XIX wieku, motyw ochrony starych drzew w lasach gospodarczych, walor wielkopolskich krajobrazów, 2014 rok (fot. G. Ławniczak)

Fig. 5. Pine trees and birch trees, recommended sowing and planting times from the first half of the 19th century, elements of arboriculture and care of old trees in commercial forests, recreational amenities of Greater Poland landscapes. 2014 (photo by G. Ławniczak)

Ryc. 6. Sosny przy Parku Miejskim w Kościanie, sosna wysiana na obszarze dworskim Sierakowo w 1826 roku. Związane z początkiem parku, motyw ochrony starych drzew, 2014 (fot. G. Ławniczak)

Fig. 6. Pine trees in the Municipal Park in Kościan, pine trees planted at a forest estate area at Sierakowo 1826. Related to the origins of the park, the motif of care of old trees, 2014 (photo by G. Ławniczak)

Ryc. 7. Las mieszany: sosna, brzoza i dąb, zagroda danieli w Ośrodku Kultury Leśnej w Gołuchowie, 2019 (fot. G. Ławniczak)

Fig. 7. Mixed forest: pine, birch and oak, fallow deer enclosure at the Forest Culture Centre in Gołuchów, 2019 (photo by G. Ławniczak)

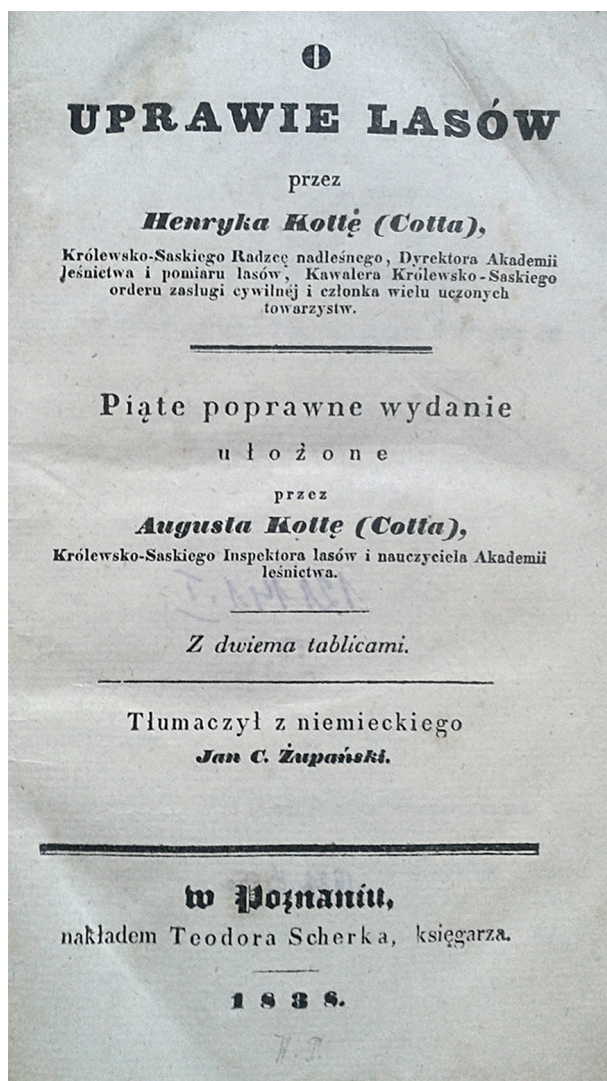

Ryc. 8. Prezentacja szkółek na Wystawie Przemysłowo-Rolniczej w Kościanie w dniach 17–18 maja 1870 roku, początki organizacji szkółkarstwa

Ryc. 8a. Dom Włoskiejewki. Fot. z publikacji *Pamiętka z Wystawy Kościańskiej 1870* (Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu)

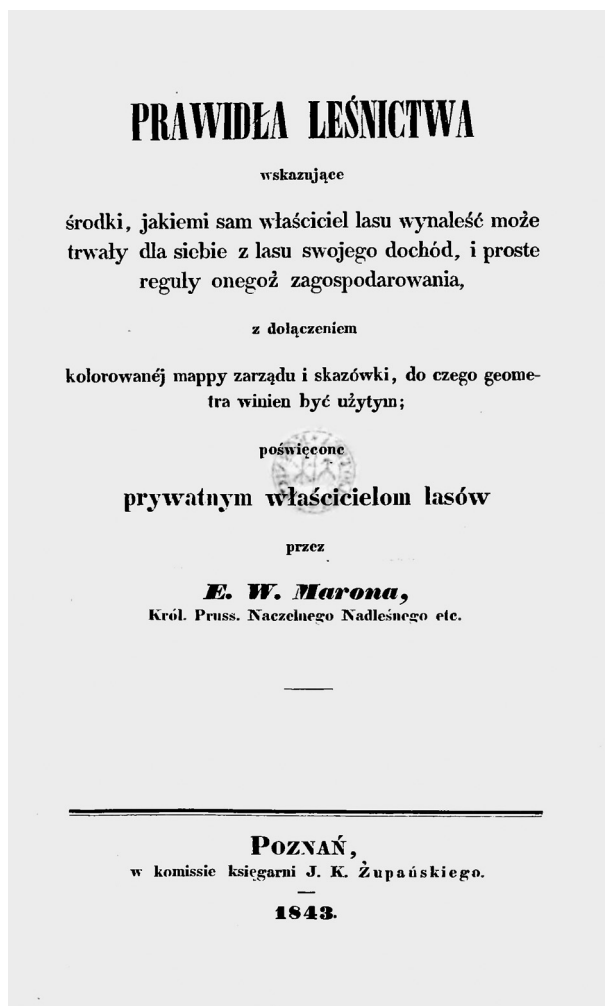
Fig. 8. Presentation of forest nurseries at the Kościan Industrial and Agricultural Show, May 17–18, 1870, the beginnings of the organisation of tree forest management (nurseries).

Fig. 8a. Włoskiejewki manor house. Photo [in:] *Pamiętka z Wystawy Kościańskiej 1870* [Kościan exhibition leaflet] (Poznań University Library)

Ryc. 9. *O uprawie lasów* przez H. Cotta, w Poznaniu 1838, strona tytułowa (Biblioteka Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk)

Fig. 9. *O uprawie lasów* [On woods cultivation] by H. Cotta, Poznań 1838, title page (Library of the Poznań Society of Friends of Sciences)

Ryc. 10. *Prawidła leśnictwa...* przez E.W. Marona, Poznań 1843, strona tytułowa (Biblioteka Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk)

Fig. 10. *Prawidła leśnictwa...* by E.W. Maron, Poznań 1843, title page (Library of the Poznań Society of Friends of Sciences)